

**БОДЖМАН ҚАҒАН ҰЛДАРЫ МЕН ІНІСІ ІСТЕМИНІҢ ТҮРКІ ТЕКТІ
ЕСІМДЕРІНІҢ КҮЛТЕГІН ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ТАҢБАЛАНУЫ /
TURKIC NAMES OF THE SONS OF BODŽMAN KAGAN AND HIS YOUNGER
BROTHER ISTEMI WRITTEN IN WRITTING MONUMENT IN HONOR OF THE KUL
TIGIN HAD BEEN DISCOVERED**

Орынбай БЕКЖАН *

Түйіндеме

Көктүрік қағанатын құрған Бумын-Боджман қаған және оның інісі Істемінің есімі Күлтегін ескерткішінде жазылып қалғаны белгілі. Сонымен бірге бұл есімдер ежелгі қытай жазбаларында да хатталған. Онда олардан кейін билік құрған ұрпақтарының да есімдері туралы дерек келтіріледі. Ол деректе Істемі аты Сидиәнми болып айтылғаны нақты көрсетілген. Күлтегін ескерткішіндегі жазуды зерттегенде Істемі есімінің күрделі графемамен, Істенмән болып жазылғаны анықталды. Бұл есіммен қоса Боджман қағанның ұлдарының есімдері де жазылғаны мәлім болып отыр. Бұл есімдер қытай жазбаларындағы есімдермен және шежірелік деректермен салыстырылып зерттелді. Бұрынғы зерттеушілер көктүрік жазбаларындағы бұл мәліметтерді толық оқи алмаған. Соның нәтижесінде қытай жазбаларында жазылған «Боджман қағаннан кейін оның үлкен ұлы Исиги Коло қаған болды» деген мәліметке күдік туды. Жазушы-зерттеуші Қ. Салғараұлы осындай қате деректерге сүйеніп: «Боджман қағанның үлкен ұлы өмірде болмаған, оның Исиги атты есімі Істемі атауын білдіреді, сондықтан Істемі-Істенмән Боджман қағаннан соң бес-алты ай қаған болып, қайтыс болып кеткен» деген болжам ұсынады. Сөйтіп Қ. Салғараұлы екі тарихи деректі: 1) Боджман қағаннан кейін оның үлкен ұлы Исиги Коло қаған болды; 2) Істенмән жабғу болып, 576 жылы қайтыс болды; деген деректі жоққа шығарған. Бұл жұмыста халықтық шежіре мен көктүрік және қытай жазба деректері салыстырыла отырып, Исиги Колоның өмірде болғаны және оның Боджман қағаннан кейін қаған болғаны дәлелденеді. Бұларға қосымша Боджман қағанның Алпамыс батырдың прототипі екені және Істемі-Істенмәннің де ерте заманда жырдың кейіпкері болғаны, оның «Манас» жырында Семетей атымен сақталып қалғаны туралы дәлелдер келтіріледі. Күлтегін ескерткішінде Көктүрік қағанатын құрған кісілерден тек Боджман қаған мен Істенмән жабғының аттары ғана жазылмаған. Істенмән жабғымен бірге күрделі графема арқылы Боджман қағаннан кейін қаған болған ұлдары Қозұққұл, Мәукүн, Тонқ бег қағандардың және Арслан бег йұғұрұқтың есімдері де жазылған. Мақалада бұлармен бірге жазба деректердегі Боджман қаған ұлдарының есімдерінің қазақ ұлтының шежірелік деректеріндегі Божбан атаның ұлдарының есімдерімен сәйкес келетіні тілдік дәлелдер арқылы дәйектеледі.

Кілт сөздер: Джабғу, Семетей Түрік қағанаты, күл жазуы, күрделі графема.

Abstract

Bumin-Bodzhman who established “the Kokturk” Khanate and his brother Istem’s names were written in Kultegin’s manuscript. So these names were also maintained in the Chinese manuscript and there is much information about their generations who ruled the

* Филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан-Қазақстан/ Candidate of philological sciences International Hoja Ahmad Yasawi University, senior research fellow, Research Institute of turcology, Turkistan-Kazakhstan. bekor53@mail.ru

country. In this document, it was definitely shown the fact that Istemi was named as Sidianmi. During the investigation on Kultegin's manuscript, it was determined that Istemi's name was written as Istenman with a compound grapheme. Bodzhman Khagan's sons' names were mentioned in this document. These names have been investigated in close connection with the names and historical facts in the Chinese manuscripts. The researchers in the old times were not able to read this information totally. As a result, we suspected the information "Isigi Kolo, Bodzhman khagan's elder son, was the head of the Khanate him" that was written in the Chinese manuscripts. Due to these mistakes, writer-researcher K. Salgaraulu stated: "Bodzhman khagan didn't have his elder son, his name Isigi means Istemi, so, after Bodzhman khagan, Istemi-Istenman ruled the country for 5-6 months and died". So K. Salgaraulu rejects two historical facts: 1) After Bodzhman khagan, his elder son Isigi Kolo was the head of the khanate; Istenman was zhabgu till his death in 576. In this work, on the comparison of the national history, Kokturk and the Chinese manuscripts, we attempt to prove the existence of Isigi Kolo and his ruling the country after Bodzhman khagan. Moreover, we have proved the facts that Bodzhman Khagan was the prototype of Alpamis hero and Istemi-Istenman was the character of one dastan in the old time and his name was kept as Semetei in the "Manas" dastan. In Kultegin's manuscript the names of Bodzhman khagan and Istenman were not mentioned among the people who had headed the Khanate. Bodzhman khagan's sons' names like Kozakkul, Maukun, Tonk Bek, who run the country, were written with compound graphemes. We have proved the fact that there is a great coincidence between the names of Bodzhman khagan's sons and the names of "Bozhban" Ata's sons in the historical documents of the Kazakh nation.

Key words: Djabhu, Semetej Turkic khaganate, Runic, Sophisticated grapheme.

Түркі халықтарының түп-тегі ежелгі түркілік хун, сақ тайпаларынан бастау алатынына айғақ болатын археологиялық, дәстүр-салттық, антропологиялық және басқа да салалар бойынша деректемелік заттық-рухани мәдениет сәйкестіктері жетіп артылады. Бірақ осыларға негіз болатын бірегей дәлел – сол тайпалардың қалдырған жазба ескерткіштерінің түркі тілінде, әсіресе, көне түркілік төл әліпбиінде жазылуы болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда төменде ұсынылып отырған жазба деректер Түркі қағанатын құрушы тайпалардың тікелей қазақ халқына тән екендігін дәлелдейді.

Түркі қағанатын құрушы тайпалардың түп-тегі құнқтар (хун – күн) екені қытай жазбаларында көрсетілгені аян. Түркілер өз жазбаларында қытайды **табғач** деп атайды. Бұл табғачтар қытайдың алтын-күміс, жібектеріне алданған, арбалған құнқ-түркілер екендігі көп дәлелді қажет етпейді. Бір ғана дәлел: табғач сөзі түркілік *тапуғқач*// *тапуғқыч* (*қызметші, сыйынушы* (өз елін сатушы қашқын, сатқын мағынасында) сөздерінен пайда болғанын келтірсек те жеткілікті болып саналады. Тап сөзі көне түркілік *қызмет ет, сыйын* мағынасындағы сөз. Түркілер өз қағынан жеріп, қытайларға арбалып, оларға қызмет қылғандарды жек көріп солай атаған. Олар алғашында түркі тілінде сөйлеп, кейін біртіндеп құрттай құжынаған қытайдың тұқымына сіңісіп кеткен. Осы тәсілмен қытайлар құнқ мәдениетін өзіне сіңіріп, жоқтан бар болған деп тұжырымдауға болады. Түркілер қытайдың белгілі-бір ұлттық немесе мемлекеттік атауын келтірмейді. Себебі бұрын оларда ондай бір белгі, нышан болмаған. Қытайлар өздерін **хань** дейді. Арабтар **син** (**шин**), еуропалықтар осы арабшаның өзгерісімен **чайн(а)** деп атайды. Бұлардың бәрі де түркілік *құнқ* (*қанқ*)// *санқ* (*сыйнқ*// *чыйнқ*) – күн атауының сәйкес түрлері. Бұлар, Оғыз қағанның үлкен ұлы Күннен тараған ұрпақтар, б.д.д. 10000-6000 жылдардан бері күннің қиыр шығысын жайлап, мекен еткен түркілік тайпалар.

Қытайдың жеке ұлт болуы және оның жоғары дамыған мемлекет құруы ежелгі түркі тілдес күнқ тайпаларының арқасында жүзеге асқанын олардың өздері де мойындайды. Олардың негізгі физиономиялық бет-бейнесі, қысық көзділік солтүстіктің қарлы өлкесінде ғұмыр кешкен халықтарға тән белгі. Бұл – жыл бойы айнала ақ қар болғандықтан, күн сәулесі шағылысып, көзді көп ашуды қажет етпейтіндіктен болатын табиғи физиологиялық құбылыс. Солтүстік халықтарының табиғат әсерінен көбею қабілеті төмендейді. Сондықтан да олар үйлеріне қонған шет жерлік халық өкілдерінен тұқым алып қалу үшін олардың қойындарына әйелдерін немесе қыздарын салатын болған.

Ал түркі халықтарының өмір сүретін мекені табиғи дамуға, күш-қуатының толысып, нығаюына толық мүмкіндік беретін қоңыржай далалық өлке еді. Бұндай кең өлкеде өмір-тіршілігіне көп күш жұмсауды қажет етпейтін мал шаруашылығы өте қолайлы екені дау тудырмайды. Олар Нұқ (алайһи с-салам) пайғамбар заманынан бері ұлан-ғайыр өлкеде емін-еркін тіршілік кешіп келе жатқан, отырықшылықты да, көшпелілікті де қатар ұстаған, мәдениеті дамыған, шумер иероглифінен бастау алып, көне түркі күл (руна) әліппісіне дейін даму жолынан өткен жазуы бар өркениетті ел болды. Қытайдың бабалары түркілерге күл болып қызмет жасады. Олардан көп тәлім алды, олармен тұқым алмасып тегін асылдандырды. Ұлттық тегін нығайтып, сөздеріне сай иероглифті жазуды қабылдап, барлық өздеріне қажетті мәліметтерді түркілерден алып, жазып отыруды үйренді. Сол әдет әлі күнге жалғасып келеді. Сөйтіп олар қазіргі деңгейге көтерілді.

Ұлы Көктүрік қағанатын құрушы тайпалардың ішінде қыпшақтың да үлесі бар деген пайымды тудыруға Мойын шор – Могойн Шине Ус жазба ескерткішіндегі өшкен әріптерді **қыбчақ** деп қате болжаммен оқу себеп болған еді. Ол сөздің **құнчақ** болып оқылуы тиістігі (Бекжан: 2011, 13) жөнінде біз өз пікірімізді білдірген болатынбыз. Егер ол сөз *қыбчақ* болып жазылған болса, тек бір ғана жерде жазылып қалмайды, тағы да көптеген тұстарда жазылатыны сөзсіз. Бұл тұрғыда *құнчақ* елесімінің (этноним) көне түркі жазба ескерткіштерінің тағы да басқа жерінде жазылғаны белгілі болып отыр. Қыпшақ тайпасы Көктүрік қағанатын құрушылардың бірі болды деген ой жазушы-зерттеуші Қ.Салғараұлына (Салғараұлы: 2002, 199-201) Түркі қағанатының тарихын зерттеуге үлкен түрткі болды десек қателеспейміз. Бұл еңбектер қыпшақ тайпасының Көктүрік қағанатын құруға қатысқанын дәлелдей алмаса да, қағанат тарихын зерттеуге қомақты үлес болып қосылғанын атап өтуіміз қажет.

Қ.Салғараұлының көктүріктер тарихына қатысты деректерді Қытай жазба ескерткіштерінен алып, өзінше жүйелеп, кітап етіп бастыруы, сөйтіп онымен қазақ зерттеушілерінің еркін танысуына жағдай жасауы үлкен құрметке лайық жұмыс деуге болады. Оның бұл деректерін Бумын-Боджман қағанның ата-тектерінің кім болғаны туралы еңбегімізде (Бекжан: 2010, 74-80) пайдаланған едік. Ол жолы тек Бумын-Боджман қаған туралы пікіріне зер салсақ, қазіргі жұмысымызда **Істемі жабғы** туралы пайымына тоқталып, көтерген мәселелері жайында тұжырым жасауды мақсат еттік. Ол мәселелердің бірі, әрі негізгісі **Істемі** есімінің дұрыс айтылуы және жазылуы тұрғысында болады. Қ.Салғараұлы өз еңбектерінде (Салғараұлы: 2008, 217-218) «Істемі есімі әртүрлі аталып жүр, соны бір ізге түсірейік, оның есімі Істімі, көне түркі жазба ескерткіштерінде солай жазылған, ол Батыс Түрік қағанаты құрамындағы он оқтың бірі, қазіргі қазақ тайпасы Ыстыға қатысты» деген пікір айтады. Сондай-ақ есімнің соңғы **мі** буыны үйсіннің **күн-ми** лауазымындағы *ми* бөлігімен сәйкес, ол қазақтың **би** сөзімен де түбірлес деген пікірін де білдірген. Оның Көктүрік қағанатын қыпшаққа қатыстыру ниетінің барлығына дәлел ретінде мына пікірін толық келтірейік: «Осы ретте қашан Түрік қағанаты құлағанша Істімі қағанның ұрпақтарының еншісінде

болған он оқ халқының біреуінің «ысты» аталатыны және оның таңбасының қағанаттың негізін қалаған ежелгі қыпшақ тайпаларының «көсеу» деп аталатын көне таңбасымен бірдей болуы да біраз ойға жетелейді. Тайпа атауының өзінің билеушісінің атымен атала беретіні де түрк халықтарында бар дәстүр». Жазушы-зерттеушінің «қыпшақ тайпасы Түрік қағанатын құруға қатысты» деген пікірі жоғарыда айтылғандай күнчақ сөзінің қыпшақ болып жаңсақ оқилуынан туындаған. Сондай-ақ Бумын-Боджман қағанға қатысты еңбегімізде (Бекжан: 2011, 13) айтылғандай Істемі Боджман қағанның інісі болғандықтан, оның ысты мен қыпшақ тайпаларына қатысы жоқ.

Қ.Салғараұлының Түркі қағанаты туралы Қытай деректерінен алған мәліметтері өзге зерттеушілерге аз септігін тигізіп жатқан жоқ. Оның еңбектері Н.Л.Бичуриннің және басқа да деректанушылардың еңбектеріне қосымша дереккөз ретінде пайдаланылып отыр. Қ.Салғараұлы өз еңбегінде (Салғараұлы: 2002, 199-201) Істемінің атының дұрыс жазылмай жүргені және оның қаған болғандығы немесе болмағандығы жайындағы үлкен мәселелерді шешуді өзі де мақсат еткен және ол туралы өзге зерттеушілерге де ой тастап отырғаны даусыз. Ол Істемінің аты туралы «Жаңа Таң кітабында» («Синтаңшу»): «... үлкені – Тумын Или қаған (Ел қағаны), кішісі – Шидиэнми («Сидими» деп те атайды)» (Салғараұлы: 2008, 201) деген дерек келтіреді. Бұл есім Н.Я.Бичурин еңбегінде (Бичурин: 1998, 294-299) екі жерде кездеседі. Онда «Жаңа Таң кітабындағыдай» кімнің баласы, кімнің інісі екені айтылмайды, тек Батыс Түрік қағанатында болған екі ханның бабасы ретінде түсіндіріледі. Біріншісінде: «Хэлу Шидяньми – ханның бесінші ұрпағы еді» десе, екіншісінде: «Ашина Мише де Шидяньми – ханның бесінші ұрпағы, ол мұрагерлік жолмен келе жатқан Мохэду Шеху болды» дейді. Мохэду – баһадүр, шеху – жабғу дегенді білдіреді. Бұл мұрагерлік жол Істеміден басталғаны аян және тек Істемі ұрпақтары ғана мұрагер болады дегенді білдіреді. Ал Істемі-Шидиэнмиді хан деу кейінгі кездегі Батыс Түрік қағанатының жеке ел болған кездері жабғуды хан деп айтудан қалыптасқан деп ойлаймыз.

Қ.Салғараұлы бір пікірінде: «Көне түркі жазбасында Істм сөзінде дауысты жазылмайды. Олай болса ол Істімі болып айтылуы керек қой» дейді. Бұл пікірінде ол өзінің көне түркі күл (руна) жазуының заңдылығын білмей пікір айтып отырғанын сезбейді. Оның пікірінше оқысақ, онда есімді Істімі деп те оқуға болады. Көне түркі күл жазуының заңдылығы бойынша Т әрпінен кейін Е әрпін де қойып оқуға болады. Бұл жерде бұрынғы зерттеушілер түркі тіліндегі есімдердің айтылуына зер салып, соған сәйкес келетін дыбысты қоюға тырысқан деп ойлауға болады. Қазақ тілінде Естемес деген ат болды, В.В.Радлов (Радлов: 1892; 1995, 18) Істемі деп оқығанда осыны ескерген болуы керек. Қ.Салғараұлының келтірген Шидиэнми есіміндегі Н дыбысы бізге ой салды. Осыдан соң Күлтегін жазуында қалай жазылған екен деген сұрауға жауап іздеп зерттеген кезде үлкен жаңалыққа тап болдық. Бумын-Боджман қаған есімін қарастырғанда Істемі атауында ондай шешілмеген мәселе бар деген ой болмады. Ал Шидиэнмидегі Н нені білдіреді деп зерттеген кезде атаудың күрделі графема бойынша жазылғаны мәлім болды. Бұрынғы $\Gamma^2 h l \Gamma$ $IC^2 T^2 e M I$ болып оқылған есімнің алдындағы $e \check{C} Y M$ $a P A M$ болып оқылған таңбалар да күрделі графема бойынша жазылған екен. Күрделі графеманы шешіп, бөліп оқығанда $e \check{C} Y M$ $e P^2$ $a \check{L} \check{L} a P A M$ болып оқылатыны анықталды. Ары қарай $IC^2 T^2 e M I$ сөзіндегі T^2 таңбасы әрі K^1 болып оқылатындай болып жазылған. Бұл Q және алдындағы S^2 таңбалары жоғарғы жолдағы $\epsilon \epsilon \check{Y} \check{H} \check{L} \check{H}$ $T^2 I \check{Z} L^2 i \check{G} i \check{G}$ сөзіндегі Z таңбасына жалғасқан. Сонда бұлар $Q O \check{Z} Y \check{K} \check{Q} \check{Y} \check{L}$ және $IC i \check{Z}$ (асыл) болып оқылуға лайықталғаны аңғарылады. T^2 таңбасының үстіне $\check{L} E$, $\check{H} N^2$, \check{Z} $D \check{J} \check{Z}^3$, $\check{O} B^1$, $\check{Y} F$, $\check{Y} U$, $\check{H} K^1$, \check{O} , $\check{L} L$, $\check{O} N^1$, $\check{H} \check{Y} U$, $\check{B} K^4 Y$, $\check{C} P^1$, $\check{P} C^1$, $\check{L} L^1$, $\check{X} B^2$, ϵ G , $D \check{Y}^1$, \check{Y} , $\check{L} \check{C}$ дыбыстарының таңбалары біріктіріліп жазылғаны анықталды. Жуан B^1 , C^1 таңбалары үстіңгі жолдағы $T I \check{Z} L i \check{G} i \check{G}$ (тізелісін) сөзінің алдыңғы G дыбысына

сөзі *Үстен// Істен* сөзімен сәйкеседі. *Ас* сөзі *Үст// Аст* сәйкес сөздерінен қысқарған, ал *пан* жоғарыда келтірген *банқ* сөзінің *панқ* түріндегі сәйкес нұсқасы. *Пан/ бан* нұсқаларының *Тәңірі, Көк* мағынасы да бар. Сондықтан *Аспан* сөзі *Жоғарғы Тәңірі* мәнін де білдірген. Сонда ұлұқ жабғу *Тобун* ұлдарының есімдерін мағыналарын сәйкестіре және ұйқастыра қойғаны мәлім болады. Айта кетерлік бір жайт, осы есімді Л.Н.Гумилев те (Гумилев: 1993, 464), (Гумилев: 2004, 65-67) өз еңбегінде **Истэн** деген сөзді келтіріп, оның мағынасы угордың «дух, предок» (әруак, ата-баба) сөздерінің мәнін білдіреді дейді, одан ары *Істенмән* мен оның қарамағындағы тайпалар угор текті халық өкілі деп те болжаған екен. Біз бұл пікірді өзіміздің болжамымыздан кейін ұшырастырдық.

Істенмәнге қатысты негізгі мәселелердің бірі «ол қаған болды ма, жоқ болмаса жабғы болып қалды ма» деген сұрақ болып табылады. Қ.Салғараұлы «Жыу кітабында» «Тумын қайтыс болған соң орнына баласы Кыло таққа отырды, ол Кыло «Исижи қаған» деп аталды» деген дерек жазылған дейді. Бұл қытай хатшыларының Білге қағанды Қапаған қағанның баласы деп қателескендей болған тағы бір қате, өйткені «Сүй кітабында»: «Тумыннан кейін інісі И қаған таққа отырды. Ұзамай ол да аурудан қапйтыс болды» деген деректі дәлел ретінде ұсынады. Шындығында қателескен «Жыу кітабы» емес, сол «Сүй кітабы». Себебі онда інісі деген қатемен қоса Исиги// Исижи деген есімді де И деп қате жазған. Ал И иероглифі мен Исиги иероглифтерінің қандай сәйкес болмайтынын Қ.Салғараұлы бізден гөрі жақсы білуге тиіс. Бірақ оның бұған көңіл көңіл аударғысы келмеген, яғни, өз ойының жетегінде кеткен.

Қ.Салғараұлы *Істенмәннің* қаған болғандығына Күлтегін жазбасындағы «Бумын қаған *Істемі* қаған олурмыш» деген сөздерді дәлелдердің негізгілерінің бірі ретінде ұсынады. Ескерткіште інісі болғандықтан Боджман қағаннан кейін *Істенмән* жазылған. Бірақ зерттеушілер күрделі графеманы аңғармаған, содан *Істемі* болып оқылып кеткен. Күрделі графеманың ішінде ДЖ³, Б¹, Ғ, ҰУ таңбалары да оқылатындай болып жазылған. Сондықтан *Істенмән* сөзінен кейін **джабғу** деп оқуға болады. Қ.Салғараұлы Н.Я.Бичуриннің 1950 жылы шыққан кітабына сілтеме жасап, «Бумын қаған өлгеннен соң інісі Ай – хан таққа отырды» деген деректі (Салғараұлы: 2008, 212) келтіреді. Бірақ Н.Я.Бичуриннің Алматыдан 1998 жылы шыққан кітабында (Бичурин: 1998, 232) Тумынның баласы Коло таққа отырды деп жазылған және бұл кітап 1851 жылы шыққан (Санкт-Петербург) кітаптан алынғанын білдіріп, кітаптың суреті берілген.

Н.Я.Бичурин Исиги Коло қайтыс болған соң, оның баласы Шетуді отырғызбай, інісі Муюй хан Кигиньді таққа отырғызды (Бичурин: 1998, 232), ол сондай-ақ Яньду деп те аталды дейді. Л.Н.Гумилев Яньду сөзінің мағынасын «Жеңімпаз» деп түсіндіреді. Сонымен бірге ол Муюй дұрыс оқылмаған, дұрысы Мугань дейді және Ниету атын да Шету деп береді. Сөйтіп Қ.Салғараұлы Исиги Коло деген кісіні тарихтан сызып тастайды. Ол кей еңбектерде қате жазылып кеткен Боджман қағанның інісі *Істенмән*, ал тарихшылар айтып жүрген, Батыс Түрік қағанатында 576 жылға шейін жабғу болған *Істенмән* емес, әрі қаған, әрі жабғу болған Мугән деген қорытынды жасайды. Ол Мугән қаған болғанға дейін қытай жазбаларында «Сыдоу», «Сыжин» аталған дейді. Осы ат парсылық деректердегі Сизибулға ұқсайды, соған қарағанда тарихшылардың Дизабул, Сизабул, Силзабул атап жүрген кісісі Мугән қаған болуы мүмкін. Олардың қайтыс болған жылдары да 572 жыл деп түсіндіреді.

Шындығында Қ.Салғараұлы қате тұжырым жасаған. Ол есімдерді дұрыс атауға мән беретін қытайлықтарда Дизабулға сәйкес келетін атау жоқ (Салғараұлы: 2008, 216) деп кесіп айтады. Ал Л.Н.Гумилев қытайша *Істенмәннің* Шисин було – кэхань (Гумилев: 1993, 464) деген есімін келтіреді. Бұл ат Дизабул, Силзабул аттарына

ұқсамайды деп кім айта алады. Сондай-ақ ол Істенмәннің арабша Синджибу, парсыша Хакан – и – Чин деп, ал Сильзивул// Дизавул, Стемби каган деп гректер айтқан деген пікірді де қалдырған. Бұл есімдердегі *було, вул// бул* сөздері *мән// бән* түбірлерінің сәйкес нұсқалары. Бұл сөз қазақ тіліндегі **құл** сөзімен де сәйкеседі. Қазақта «құдайдың құлымыз» деген тіркес жиі айтылады. Бұл сонау құнқ-түркі заманынан бері айтылып келе жатқан сөз тіркесі екеніне жоғарыда келтірген «көктің ұлы» тіркесі дәлел бола алады. Яғни, Істенмән// Істенбұл// Істенқұл деп қатар айтылу көктүріктердің де салт-дәстүрінде тұрақты қолданылғаны дау тудырмайды. Ал есімнің алдыңғы *диз// сиз//син* буындары Істен сөзінің қысқарған түрі екені де түсінікті болады. Бұларға қоса араб тіліндегі Синджибу түркіше Істен джабғу тіркесінен қысқарта айтуынан туғаны да өзінен-өзі байқалып тұр.

Сонымен Қ.Салғараұлының «Істенмән қаған болды, ол 576 жылға шейін өмір сүрген жоқ, Боджман қағанның артынша бес-алты айдан соң қайтыс болды» деген даулы пікірі жоққа шықты. Ол батыс елдері деректерін терең зерттемей, шала қорытынды жасаған. Сондай-ақ алғашқы зерттеушілер асығыс, үстірт зерттеп, сол алған нәтижесімен қанағаттанып кеткен көне түркі жазба ескерткіштері бұлтартпас дерек деп тұжырым жасағаны да жете зерделемеу болып саналады. Бұл жерде ол жалпы Түрік қағаны емес, тек Батыс Түрік қағаны болды деп өз пікіріне қарсы шығып отыр. Шындығында Істенмән жабғу қайтыс болған 576 жылға дейін Түрік қағанаты екіге бөлінген жоқ. Екіге бөліну Исиги Колоның ұлы Шету-Шаболионың Мугән қағанның ұлы Далобян-Төременнің таққа отыруына қарсы шығып, Янлодан тақты алғанынан басталады.

Күлтегін жазбасында Істенмән жабғу деп жазылса, онда одан кейін жазылған қаған сөзі кімге арналған деген сұрау туатыны белгілі. Жоғарыда келтірген күрделі графемада Боджман қағанның үш ұлының аты және қаған деген сөз оқылатындай болып жазылған. Олар кімдер, Қоңырат тайпасындағы Божбан-Алпамыстың ұрпақтары шежіреде қалай аталады, енді соған көшейік. Бұрынғы Боджман қаған есімінің оқылуына байланысты еңбегімізде (Бекжан: 2011, 10) Божбанның **Қожағұл, Жәукім, Итемген, Құлым, Ұржық, Жұмық, Бекарыстан, Тоқпақ** атты ұлдары болғанын келтірген болатынбыз. Шежіреде негізінен үлкен ұл әрқашан бірінші айтылады, яғни, әрбір алдыңғы ұл кейінгі ұлдан үлкен болады. Олай болса, Божбанның үлкен ұлы Қожақұл (Қожағұл) екені белгілі. Қожа қауымдық есімі көне түріктер заманында болмағаны аян. Ондай жағдайда Қожа сөзі басқа түркілік сөзден өзгергені өзінен-өзі түсінікті. Бұл есім Қытай жазбаларындағы Исиги Колоға сәйкес келеді. Коло – құл, Исиги түркіше **Қозұқ** есіміне сәйкес нұсқа болып есептеледі. Біз жалпы Қытай аты аталған кезде, ойымызға қазіргі қытайша шүлдірлеген халық көз алдымызға келеді. Көне замандағы Қытай елі де осылай болған деп шын байыбына бармай тұспалдай саламыз. Ақиқатында қалай болған, М.Қашқари (Қашқари: 1993, 10-11, 22) бабамыз Шын (Қытай), Машын (Тауғаш) елдерін түркі тілдес елдерге жатқызған болатын. Олай болса, Қытай жазбаларын жазған хатшыларды түркілер деп қабылдауымызға толық болады. Өйткені Таң дәуіріндегі жазбалар VIII ғасырда жазылды, дәуір неғұрлым тереңдеген сайын түркілік белгі қоюлана түсетіні мәлім. Осы тұрғыдан алғанда Исиги сөзі түркілік **Қоз** (Шоқ) сөзіне сәйкес алынғаны күмән тудырмайды. Яғни, Исиги сөзі – түркілік **Ысық** (ызық// қыз+ық) сөзінің қытайша дыбысталумен өзгерген түрі. Жоғарыдағы есім жазылған күрделі графемадағы таңбалар арқылы *қаған, құл* сөздерін оқуға болады. Сонда Боджман қағанның орнына таққа отырған үлкен ұлының аты **Қозұқ құл** есімі шығады. Міне, қытайлар осы есімді Исиги Коло нұсқасына өзгертіп, өз иероглифтерімен таңбалаған.

Жоғарыда айтылып өткендей Исиги Коло – Қожақұл< Қозұқ құл бабамыз әкесі Боджман қағаннан соң бес-алты айдан кейін қайтыс болған. Қытай жазбасында ауырып өлді деген дерек айтылады. Л.Н.Гумилев (Гумилев: 2004, 28) Исиги Қолонның түсініксіз жағдайда қайтыс болғанын айтады. Қозұқ құл қағаннан соң оның інісі Мугән таққа отырады. Исиги Колодан гөрі Мугән есімі көп өзгеріске түспеген деуге болады. Себебі ол күрделі графемада МӨУКҮН ҚАҒАН болып оқылды. Шежіреде бұл Божбанның Қожағұлдан кейінгі **Жәукүм** бабамыз. Жәүкім мен Мәүкіннің ұқсастығы айтылуынан-ақ ұйқасып бірден білінеді. Ол Мәүкін қаған болып айтыла келе *Мәүкің* қаған атына өзгерген. Одан ары соңғы **Ң** дыбысы **Й** дыбысына өзгертіні қазақ тілінің заңдылығынан белгілі. Жоғарыда айтылған Н.Я.Бичуриннің келтірген Муюй хан Кигинь есіміндегі соңғы **ЮЙ** дыбыстары осы Мәүкій өзгерісінің әсерін сездіреді. Ал Кигинь сөзі ғалымдар топшылағандай есім емес, *қаған* сөзінің жіңішке түрі екені сөзсіз. Бұл өзгерістен ары қарай Мәүкің> Мәүкій есімі метатезалық құбылысқа сай соңғы **Й** мен алдыңға **М** дыбыстары орын ауыстырып, **ЙӘУКІМ** атауы шығады. Оның **Жәүкім** болып өзгертіні айқын. Ол кісі туралы Н.Я.Бичурин былай сипаттама береді: «Он имел необыкновенный вид: лице его было около фута длиною, и притом чрезвычайно красное; глаза как стеклянные. Он был тверд, жесток, храбр и много ума имел; // занимался более войною» (Бичурин: 1998, 232). Ол Корей шығанағынан Батыс теңізіне (Каспий), Құм даласынан (Гоби болуы керек) Солтүстік теңізіне дейінгі аралықты өзіне бағындырды, сөйтіп Түркі қағанатын Орталық мемлекетке (Қытай) теңдестірді деген бағаға ие болады. Қытай деректерінде: «Мәүкін-Жәүкім қаған 572 жылы қайтыс болды, орнына баласы Далобян-Төременді (грекше Турум) қоймай, інісі Тобоны таққа мұрагер етіп қалдырды» (Бичурин: 1998, 237) деп айтылады. Тобо қағанды Л.Н.Гумилев (Гумилев: 1993 494) түркіше **ТАБАҚ** деп транскрипциялайды. Оның себебі Тобо қаған будда дінін қабылдап, соның діни рәсімі бойынша табақ ұстап жүруіне қатысты аталған дейді. Божбан шежіресінде бұл кіші ұл **Токпақ** аталады. Бұл кісі ең кенже ұл болды ма, жоқ болмаса Мәүкін қағаннан кейінгі ұрпақ па, бізге оны тап басып айту қиын. Өйткені шежіреде ол өзгеріп кетуі бек мүмкін.

Бұрынғы зерттеушілер Істемі деп оқыған есімнің соңындағы **I** таңбасы төменгі және сол жақтағы сызықтары өшкен жуан, еріндік **T⁴** таңбасын бейнелей жазылған деп санаймыз. Одан ары осы таңбаның үстіне әрі жіңішке **B²**, әрі **НҚ** бірігіңкі дыбыстар таңбасын күрделі графема ретінде сызған, оны үстіңгі жолдағы **Г** таңбасына қосқан. Сөйтіп бұл таңбалар **T⁴ОНҚ B²eГ** болып оқылады. Бұдан кейінгі **ҚаҒАН** сөзі осы кісінің есіміне жалғануға лайықтала бөлек жазылғаны көрініп тұр. Жиі қолданыла келе бұл есім **Тонқ бег> Тонқ> бағ> Токпақ** тәрізді өзгерістерге түскен. Бұны түркі-соғды жазуы арқылы оқыған зерттеушілер *Таснар* деп жаңылыс оқыған сияқты. Тонқ бег қаған – табғаш-қытай жансыздарының алдауына арбалған қаған. Қытай патшалары оған есепсіз тартулар беріп, құда болуға үгіттеп баққан. Осыған мастанып Тонқ бег қаған былай деген: «Тек оңтүстіктегі екі сәбиді (Қытайдың Солтүстік Чжоу мен Солтүстік Ци хандықтары) уыста ұстасақ болғаны, кедейшіліктен қорықпауға болады» (Бичурин: 1998, 237).

Тонқ бег қаған 581 жылы қайтыс болады. Қайтыс боларында ол Мәүкін (Жәүкім) қағанның таққа баласын отырғызбай, өзін, яғни, інісіТонқ бегті, мұрагер деп ұсынғанын еске алып, баласы Янлоға: «Мугән қаған ағам тақты баласына бермей, маған беріп еді, енді сен де немере ағаң Далобян-Төременге тақты ұсынуың керек» деген. Кеңесші уәзірлер Төременді таққа отырғызуға мақұл болған кезде, оған қарсыластары Төременнің шешесінің төменгі дәрежедегі тұқымнан екенін ескертіп, оны тақтан аластайды. Бұндай қарсылықтың бастаушысы Қозұқ құл қағанның үлкен ұлы Шету еді. Таққа Төремен ие болса, өзінің ешқашан таққа жуи алмайтынын түсініп,

осындай қулықты ойлап тапқан болатын. Тонқ бег қағанның уәзір-кеңесшілері амалсыздан таққа Тонқ бег қағанның баласы Йанлоны отырғызады. Л.Н.Гумилев Йанлоның тағы бір аты **Амрақ** еді дейді (Гумилев: 2004, 66). Бұл Амрақ сөзін **Йүмрүк// Джүмрүк** сөздерімен сәйкестендіруге болады. Жүмрүк сөзінен Божбанның **Жүмүк** атасының есімі шығады. Бұндай жағдайда Жүмык Божбанның тікелей ұлы емес, немересі екені анықталады.

Тонқ бег қағанның уақытында келген Византия елшілерінің жазбасында (Гумилев: 2004, 67) елдің басшысы **Арсиланың** мекені жайында сөз қалдырған. Л.Н.Гумилев Арсила-Арыслан Тобо ханның негізгі аты деп санаған. Бұған қарағанда елшілерді қарсы алып, келіссөз жүргізуге Тонқ бег қағанның ағасы **Арыслан бег йүгүрүш** бекітілгені аңғарылады. Арыслан бег Божбан шежіресінде Токпақтың алдында **Бекарыстан** болып аталады. Қытай жазбаларында Арыслан бегтің аты аталмаған. Соған қарағанда ол Тонқ бегтің бас уәзірі болып қызмет атқарғаны байқалады. Тонқ сөзі түркі халықтарында ежелгі заманнан бері қолданылып келеді. Бұл есім ең алғаш Афрасиабтың Алып Ер Тоңа (<Тонқ) атты қосымша атында ұшырасады. Бұның мағынасы туралы Қ.Өмірәлиев М.Қашқаридың мынадай пікірін келтіреді: «Тоңа жолбарыс жыныстас хайуан. Ол пілді өлтіреді...» (Өмірәлиев: 2001, 204). Осы тұрғыдан алғанда Боджман қағанның да ұлдарының аттарын *Тонқ бег, Арыслан бег* деп мағыналық және дыбыстық жағынан ұйқастырып қойғаны айқындалады. М.Қашқари (Қашқари: 1993, 28) Түркі мемлекетіндегі лауазымдық қызметте *йүгүрүш* (уәзір) қағаннан бір саты төмен, ал *жабғу* екі саты кейін болатынын анық көрсеткен. Қ.Салғараұлы бұл мәліметті белден басып, екі саты төмен тұратын жабғу лауазымын қағаннан кейінгі қызмет деп, осы пайымды күштеп енгізгісі келеді. Жоғарыда келтірген күрделі графемада жуан Р мен С таңбалары және бірінші БеГ сөзінде оқылатын жіңішке Б таңбасы осы Арыслан бег есіміне сай жазылғаны ешқандай дау туғызбайды. Сондай-ақ жуан Й мен Ч таңбалары да тек Й¹ҰҒҮР¹ҮЧ сөзін жазу үшін келтірілгені де күмәнсіз.

Шежіреде *Ұржұқ, Жүмүк* қатар аталып, Божбанның тікелей ұлдары болып көрсетіледі. Ал жазба деректері мен лингвистикалық, этимологиялық пайымдарды салыстыра зерделесек, Ұржұқтың да немере екені анықталады. Қытай жазба деректерінде Исиги Колоның (Қожақұл) екі ұлы – **Шету** мен **Чулохэу** (Бичурин: 1998, 243) болғаны жазылып қалған. Божбан ата шежіресінде де Қожақұлдың екі баласы – **Шекен** мен **Бүйра** аталар есімі айтылады. Шекен атауына тілдік талдау жасасақ, қытай дерегіндегі Шету есімімен сәйкестікті байқар едік. Мысалы, Шекен-Шетудің Янло-Жүмрүктан кейін қаған болғаны мәлім. Олай болса, Шекен атауы *Шек+кен* біріккен сөзінен қысқарған деп пайымдауға болады. *Кен* морфемасы *қаған//кеген* (қан-кен) сәйкесімдерінен қысқарып, *Шек* есімімен кірігіп кеткен. Ал Шек пен Шет есім сөздерінің мағыналары жақын екені белгілі, яғни, бірінің орнына бірі қолданыла беретіні күмәнсіз.

Исиги Колоның (Қожақұл) үлкен ұлы Шетудің Мәукін қағанның өжет ұлы Төременді қаған қоюға қарсы шыққанының себебі өзінің қаған болудан ысырылатынын ұққандықтан болған. Тонқ бегтің ұлы Йанло-Жүмрүк ынжықтау, сөзін жөндеп сөйлей алмайтын адам болған. Сондықтан да Шету таққа соны қойып, Төременді қудалап, тақтан аластатқан. Содан соң Йанлоны кетіріп, таққа өзі ие болған. Міне, осындай таққа талас, саяси тартыста Шетудің інісі Чулохэу Йанло-Жүмрүкпен бірігіп, одақ құрған. Бұл бірлік шежіредегі *Ұржұқ, Жүмүк* аталар бірлігімен сәйкес келеді. Ұржұқтың шежіредегі екінші аты – **Қарашор**. Ауызша айтылғанда негізінен осы Қарашор айтылады да, Ұржұқ жазбаша шежіреде ғана ескеріледі. Қытай дерегіндегі Чулохэу осы Қарашор атауының қытайша иероглифпен берілгендегі өзгерісі. Яғни,

Чуло//Чоро мен Хэу//Қара есімдерінің бөліктері сәйкеседі. Ал шежіредегі Қожақұлдың екінші баласы **Бұйра** есімі мен **Ұржұқ** атауы сәйкес келеді. Ұр(ұ)жұқ есімін оң жағынан сол жағына қарай айтса, **Құжұрұ** атауы туады. *Құжұр* сөзі **Бұжұр** сөзімен сәйкеседі. *Бұжұр(ұ)* сөзі *Бұйұр(ұ)* > *Бұйра* сөздерімен мағыналық тұрғыдан да, дыбыстық жағынан да сәйкес келеді. Яғни, *Қожақұр* (Құжұр) тас (//Қотұр бет), *бұжұр бет* (//бұйра шаш) сөздері фонетикалық және лексикалық тұрғыдан сәйкес сөздер болып табылады. Бұл тілдік талдаулар **Чулохэу-Қарашор- Ұржұқ-Бұйра** есімдері Исиги Коло-Қожақұлдың екінші ұлының әр түрлі өзгерістегі аттары екендігін айқындайды. Бұл пайымның нәтижесі Божбан атаның ұлдары сегіз емес, алтау, олар: Қожақұл, Жәукім, Итемген, Құлым, Бекарыстан, Тоқпақ деген тұжырымды негіздейді. Итемген, Құлым қытай жазба деректерінде кездеспейді. Өйткені онда тек жоғарғы лауазымдағы аталар ғана жазылып қалғаны кәміл.

Біз жоғарыда айтылған (Бекжан: 2011, 13) еңбегімізде Бумын-Боджман қағанның қоңырат тайпасына жататын божбан руының түп-тегі екенін мәлімдедік. Ал енді «Боджман қағанның інісі Істемінің ұрпақтары қазір бар ма, болса, қалай аталып жүр» деген үлкен сұрақ қойылатыны өзінен-өзі түсінікті. Күлтегін ескерткішінде **Істенмән** аты жазылған, алайда уақыт өте келе бұл есім **Істеммін** > **Істеммий** атауына фонетикалық өзгеріс ықпалымен түрленгені қытай жазбасындағы «Сідими деп те аталады» деген деректен мәлім болады. Бұл жазба деректердегі мәлімет Қоңырат шежіресіндегі **ЖЕТІМДЕР** тайпа есіміне сәйкес келеді. *Істем*// *Іджем* сәйкес атаулары *Жетім* сөзіне оңай өзгереді. Заман ағымдарындағы тіршілік кезеңдерінде тайпалас ағайындары Істенмән жабғының ұрпақтарын *Жетімдер* атауына өзгертіп жібергені айқын. Шежіреде Божбан, Жетімдер болып, бір топқа біріктіріліп айтылады. Бірақ екеуі бір атадан тараған ағалы-інілі деген дерек кездеспейді. Бұдан *Іджемі* > *Жетім* есіміне байланысты олардың ағайындылығы ұмытылған деген қорытынды туады. Дегенмен кейбір шежірелік деректерде «Жетімдер Божбанның қолында өскен жетім бала» болып сипатталатыны да олардың түпкі шежіреде жақын болып айтылғанына куәлік бере алады. Есімнің осылай *Жетім* болып өзгеруі оның түпкі атасының жетімдігі жайындағы түрлі аңыздарды тудырған. Екеуінің бір атадан туған ағайындылар екендігі олардың үнемі бірі-бірімен іргелесе қоныстануынан-ақ аңғарылады. Жетімдер ата шежіресінде **Сүйліш- Оралбай- Мәмітек- Сапар- Себетей** (Қоңырат Жетімдер руының шежіресі: 2011, 149) болып таралатын аталар тізбегі бар. Бұндағы **Себетей** мен Манастың ұрпағы **Семетей** сәйкес келеді. *Семетей* Істемий// Сетемий атауынан метатезалық өзгерістен туған есім. Бұл *Себетей* есімі бұрынғы ата есімінің ұмытылмай тұрғандағы қайта қойылуынан хабар береді.

Істенмән-Істемий Боджман қағанның інісі болғандықтан, Түрік қағанатын құру үшін болған жорықтарда Боджман қағанның ірі **сүйеніші** болғандығы даусыз. Сондықтан да Боджман қағанның өзінің қойған **Сүйеніш** (>Сүйеліш> Сүйіліш// Сүйініш) аты Істенмәннің екінші аты болып кеткен болуы да ғажап емес. Сондықтан да ол туралы халық арасында өз алдына жеке және Алпамыс батыр туралы батырлық жырларда ерекше жырланғаны күмән тудырмайды. Уақыт өте келе тарихи оқиғалардың қоюлануы мен қабаттасуы Істенмәннің атын жырдан шығарып тастаған. Ал бұл оқиғалар қырғыз халқының арасында тікелей өтпегендіктен, Істемий-Семетей есімі «Манас» жырында сақталып қалған. Бірақ оқиғалары ежелгі тарихи оқиғадан орта ғасырлық оқиғаларға ауысқан. Бұл Алпамыс жырында орта ғасырлық **Едіге** ердің тікелей Алпамыстың ұлы болып суреттелуінен аңғарылса, Манаста Боджман қағанның інісі *Істемий-Семетей* Манас-Боджманның ұлы болып суреттеледі. Алайда оның оқиғалары орта ғасырлық Едіге мен Әмір Темір және Тоқтамыс араларындағы тарихи оқиғалармен сәйкес келеді. Алпамыс жырында Алпамыс батыр жорықтан аман оралып,

үй-ішімен табысады, батырдың өлімі айтылмайды, Жәдігер жетіліп, өз алдына жорық жасайды («Ядгар») (Жирмунский: 1995, 133). Ал Семетей «чунак» аталып, жетім өседі: «Те кто трепетал перед Манасом, отказываются признать власть его сына – «чунака» (сироты), бездомного и одинокого бродяги, как называют Семетея его многочислнные враги» (Жирмунский: 1995, 133). Бұдан біз қазақ тіліндегі Семетей-Жетімнің кыргыз тіліндегі эпостың құрылымына әсерін көреміз. Яғни, Семетейді жетім ету үшін жыршы Манасты өлтіртеді, Семетейді қашқын етіп, нағашыларының қолында өсіртеді.

Академик В.М. Жирмунский орта ғасырлардағы Орта Азия, Ноғайлы және Қазақ хандықтарындағы тарихи оқиғалардың Манас және оның ұрпақтарына қатысты жырлардың оқиғаларына қатысы туралы жан-жақты тоқталады. Ноғайлы мемлекетін құрушы Едігенің әйелдері, апалы-сіңлілі Қаныкей мен Тінікей – Тоқтамыс ханның қыздары. Едіге мен Тоқтамыс және Орта Азия мемлекетін құрушы Әмір Темір арасындағы тартыстар Семетей жырында көрініс береді. Манастың зайыбының шын аты **Санырабиға** (Жирмунский: 1995, 108), бұл Алпамыстың зайыбы **Баршын** атының метатезалық өзгерісі: *Сан+раб < Сан+бар ↔ Бар+сын*. Көне түркі тіліндегі Сан бар еке > Санраб еке > Санрабиға болып өзгерген. Бұл Едіге ер// Жәдігердің (Йәдік ер) зайыбының әсерінен Қаныкей есіміне айналған. Эпоста Қаныкейдің төркіні Бұхар ханы Темір хан болып айтылады. Темір ханның інісі Шатемірдің қызына Жедигер- Бағыш құда болып, Толтойға атастырылып қойылған. Оны Семетей алып, Толтойға қарсы әрекет жасайды.

Манас пен Семетейдегі Жедигер Алпамыс батырдың ұлы Жәдігерге тарихи тұлға ретінде сәйкес келеді. Жедигердің ұлы Бағыш пен оның ұлы Толтойдың аттары да Алпамыстың әкесі Байбөрінің әкесінің ағайындары Шыныбай, Құлтай, Тортайға сәйкеседі. Тортай – Құлтайдың баласы. Құлтай қайтыс болған соң Шыныбайдың қолында өседі. Шыныбай аты Шыныбақ (бақ//бек) деген сәйкес есімге өзгерген деп санасақ, Шыныбақтағы буындар ауысуынан **Бағыш** аты туады: *Шын(ы)+бақ ↔ Бақ+шын > Бағышын > Бағыш*. Ал оның баласы Толтой аты Р//Л сәйкестігіне орай Тортайға (Тортай// Толтай) сәйкеседі. Бұл сәйкестіктер Манас пен Алпамыс батырдың тектік тұрғыдан бір кісі екенін айғақтайды.

Қытай жазбаларында жазылып қалған Боджман қаған мен оның ұлдарының аттары, олардың Божбан ата шежіресіндегі ұрпақтар есімдерімен сәйкестігі Түрік қағанатын құрған қағанның аты Бумын емес **БОДЖМАН** екенін тағы да дәлелдей түседі. Едігенің аты орта ғасырда **Йәдік** аталған, ол «Алпамыс батыр» жырының өзбек нұсқасында Ядгар (Йадыг+ар// Йәдік+ер) болып бұрынғы нұсқасын сақтаса, қазақша нұсқасында Жәдігерге ауысқан. **ЕДІГЕ** Қоңырат тайпасындағы маңғыт руының өкілі емес, Божбан-Алпамыс батырдың тікелей ұрпағы. Бұл алда тағы да бір жеке зерттеу еңбектің тақырыбы болады.

ӘДЕБИЕТ

Байчоров С.Я. (1989) *«Древнетюркские рунические памятники Европы»*. Ставрополь, С. 79, 81, 86.

Бекжан О. (2010). *«Көктүрік қағанаты»*. Жалын, № 12, 74-80-бб. (желтоқсан).

Бекжан О. (2011). *«Көне түркі кул жазуындағы белгісіз екінші кірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы»*. Түркология, № 3, 13-б.

Бичурин Н.Я. (1998). *«Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена»*. I т. Алматы, ТОО «Жалын» баспасы, 294-299-бб.

- Гумилев Л.Н. (1993). *«Древние тюрки»*. Москва, С. 464.
- Гумилев Л.Н. (2004). *«Древние тюрки»*. Москва, С. 65-67.
- Жирмунский В.М. (1995). *«Введение в изучение эпоса «Манас»*.
Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Бишкек, С. 133.
- Қашқари М. (1993). *«Түбі бір түркі тілі»*. Алматы, 10-11, 22-66.
- Қоңырат Жетімдер руының шежіресі* (2011). Алматы, «Білім» баспасы, 149-б.
- Өмірәлиев, (2001). *«Қ. М. Қашқари «Сөздігіндегі» поэзия үлгілері және оның дәуірі» Ата тарих айғақтары*. Алматы, 204-б.
- Радлов, В.В. (1892; 1995). *«Атлас древностей Монголии. С. Петербург»*.
- Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası «ТІКА». Ankara, s. 18.
- Салғараұлы, Қ. (2002). *«Бумын қаған және Істімі қаған»*. Егемен Қазақстан, № 187-188, 197, 199-201 (Тамыз).
- Салғараұлы, Қ. (2008). *«Ұлы қағанат»*. Астана, «Фолиант» баспасы, 217-218-бб.